

MENTALİTET, ÖZÜNÜDƏRKETMƏ VƏ MİLLİ ŞÜUR

Cəmiyyətin inkişafında postindustrial mərhələyə daxil olduğu müasir dövrdə ictimai münasibətlər sisteminin əsasında dərin dəyişikliklər baş verir. Milli-etnik münasibətlər sahəsində bu, özünü integrasiya prosesinin miqyasının genişlənməsində, millətlərarası və regional birliklərin yaranmasında, super və meqaetnik birliklərin formalaşmasında büruzə verir. Həmin dəyişikliklərin obyektiv əsasını xalqların maddi və mənəvi mədəniyyəti təşkil etsə də, milli-etnik münasibətlərin təcrübəsi göstərir ki, bu proses çox ziddiyyətli və ağırlı gedərək, uzun sürən və çətin həll olunan münaqişələrlə və etnik müharibələrlə müşayiət olunur. Yer üzərində xalqların və millətlərin mövcudluğunun uzun tarixi ərzində ilk dəfə olaraq milli məsələ son dərəcə aktual mənə kəsb etməyə başladı. Hələ vaxtla məşhur alman iqtisadçısı və sosioloqu V.Zombart yazırdı ki, K.Marks bəşər tarixini siniflər tarixi kimi göstərməklə XIX əsrin ən böyük həqiqətini irəli sürmüşdür. Lakin onun fikri tam deyildir. Əgər biz ümumdünya tarixini vahid bir formul üzərinə gətirmək istəyiriksə, deməli ki, bütün tarix ihiqat antoqonizm üzərində fırlanır: sosial antoqonizm və milli antoqonizm (1, s.1).

Bütün digər çoxmillətli ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bu problem aktual əhəmiyyət kəsb edir. İyirminci yüzilliyin sonlarında ikinci dəfə müstəqillik əldə edən ölkəmiz hazırda milli münaqişə zəminində ərazisinin böyük bir hissəsinə nəzarətdən məhrum olmuşdur. Ümumiyyətlə, postsovet məkanında milli zəmində münaqişə ocaqları daim közərməkdədir, buna Rusiyada, Gürcüstanda, Moldovada baş verən hadisələri misal göstərmək olar. Təbiidir ki, keçmiş SSRİ-də tarixi inkişafın müxtəlif pillələrində yaşayan çoxlu sayda xalqların məcburi şəkildə bir dövlət daxilində birləşdirilməsi, bir millətin özünün və dilinin ictimai həyatın bütün sferalarında və xüsusən də, idarəetmədə digərlərindən üstün tutulması, regional elitaların meydana gəlməsi və s. bu kimi amillər hələ uzun illər ərzində müstəqillik əldə etmiş olan xalqların milli şüurunda öz izlərini qoruyub saxlayacaqdır.

Milli mənlük şüurunun formalaşması və milli özünüdərketmənin baş verməsi təbii tarixi bir prosesdir. Sosial-siyasi inkişafın müxtəlif amillərinin təsirinin nəticəsində bu proses bəzi xalqlarda erkən, bəzilərində isə bir qədər gec özünü büruzə verir. Azərbaycanda bu proses XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən başlamışdır. A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, N.Vəzirovun əsərlərindən başlayan bu ənənələr XX yüzilliyin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənşəminli və b. tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

«Mentalitet» və «milli özünüdərketmə» anlayışları elmə və siyasi terminologiyaya XX yüzillikdə daxil olmuşdur. Mentalitet anlayışını ötən yüzilliyin 30-cu illərində tarixi-psixoloji və mədəni-antropoloji cərəyan nümayəndələri – fransız alimləri L.Levi-Brül, L.Fevr və M.Blok irəli sürmüşlər.

Məşhur etnoqraf və psixoloq L.Levi-Brül «İbtidai təfəkkür» adlı əsərində göstərir ki, insanların milli etnik və sosial-mədəni birlik forması olan bu və ya digər cəmiyyətlərdə mentalitet elə bir düşüncə tərzini kimi başa düşülməlidir ki, onun vasitəsi ilə insanlar özlərini, habelə onları əhatə edən təbii və sosial mühiti dərk edirlər.

Mentalitet anlayışı *milli* (məsələn, azərbaycanlı, fransız, ingilis), *regional* (məsələn, skandinav, ərəb) və *sinfi* (xırda burjua, ziyalı, marginal) səciyyəyə malikdir. O, orijinal təfəkkür tərzini, davranış qaydaları və əhval-ruhiyyənin kompleksi kimi çıxış edir. Tədricən bu anlayış insanların sosial və siyasi psixologiyasının xüsusiyyətləri və xassələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvir etmək üçün istifadə olunmağa başlayır.

Mentalitet anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəziləri onu millətin və onun hər bir üzvünün düşünmək, hiss etmək, gerçəkliyi qavramaq və qəbul etmək qabiliyyəti kimi başa düşürlər. Bəziləri isə bu anlayışa daha geniş aspektdən yanaşaraq onu millətin və fərdin elmi-nəzəri səviyyəsi, mənəvi inkişaf dərəcəsi, əxlaqi keyfiyyətləri, adət və ənənələri, digər xalqlara münasibəti kimi qiymət verirlər.

Mentalitet öz tipologiyasına və quruluşuna görə özünəməxsus təfəkkür qabiliyyətlərini ifadə edərək milli, sinfi, yüksək, aşağı və s. səciyyəyə malikdir. O, həmçinin siyasi-ideoloji xarakter daşıyaraq totalitar, liberal və demokratik də ola bilər. Mentalitet - mədəniyyətin xüsusi tipi, siyasi şüurun tərkib hissəsi, milli xarakter forması kimi çıxış edir, bir sözlə o, əqli qabiliyyətə aid olan nə varsa hamısını əhatə edir.

Ümumiyyətlə, mentaliteti etnosun şüurunun dərin qatlarında kök salmış olan hiss kimi də qiymətləndirmək olar. O, sabit xarakterli olub, çox gec dəyişir. Bu onunla bağlıdır ki, mentalitet ictimai quruluşla və münasibətlərlə deyil, ənənələrlə və mədəniyyətlə şərtlənir. Mentalitet xüsusi ötürmə kanalları vasitəsi ilə nəsilədən nəsilə ötürülür. Onların sırasında klassik, sarkal və folklor mətnlərini, dilin strukturunu, tipik davranış nümunələrini göstərmək olar.

Tədqiqatçıların fikrincə, yalnız müxtəlif millətlərin mentalitetlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməklə bu anlayışın mahiyyətinə varmaq olar. Mentalitet bu və ya digər etnos tərəfindən sosial-siyasi gerçəkliyin eyni tərzdə dərk olunmasını nəzərdə tutur. Millətin şüurunun strukturunda gerçəkliyin dərk olunması ilə bağlı elə obrazlar və simvollar toplusu əmələ gəlir ki, onların köməyi ilə sosial qiymətvərmə prosesi baş verir. Məhz buna görə də qədim etnik simvolların öyrənilməsi bir tərəfdən etnosun tarixini, dünyanın dərk etmə sistemini aşkara çıxarmağa, digər tərəfdən onun müasir inkişaf dinamikasını başa düşməyə imkan verir.

Göründüyü kimi, hazırkı şərait dərin nəzəri və metodoloji təhlil aparılmasını tələb edir. Son illər milli problemlə bağlı olaraq nəşr olunan elmi ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərsək məlum olar ki, burada iki əsas istiqamət və yaxud yanaşma üsulu mövcuddur. Birinci yanaşma, millətin maddi və mənəvi qurum kimi real mövcudluğunu iqtisadi həyatın, dilin, mədəniyyətin və psixologiyanın ümumi cəhətləri ilə bağlamaqdır. Həmçinin

müəlliflərin böyük əksəriyyəti müasir milli münasibətlər sferasında mənəvi və təşkilati-siyasi amillərin rolunun yüksəlməsini qeyd edirlər. Lakin bu, onun inkişafı qanunauyğunluqlarının obyektiv məzmununu da inkar etmir. İnformasiya sivilizasiyasının inkişafında milli amilin rolunun təhlili göstərir ki, xalqın həyat fəaliyyətinin sosial əsaslarının dağıdılması etnik amilin rolunun artmasına səbəb olur. İnformasiya cəmiyyəti öz inkişafının obyektiv qanunlarının tələblərinin dərk olunmasına yeni yanaşma səviyyəsi tələb edir. Bunlar nəzərə alınmadıqda o, kortəbii və dağıdıcı xarakter alır.

Milli münasibətlərin sosial-fəlsəfi təhlili baxımından M.N.Rutkeviçin mövqeyi də maraqlıdır. O, millətlərin və onların obyektiv inkişaf meyillərinin real mövcudluğunu fəlsəfi aspektdən əsaslandıraraq göstərir ki, «Etnoslarmın və həmçinin millətlərin insan birliklərinin mühüm tipi kimi obyektiv mövcudluğunu qeyd etməklə yanaşı, biz onların birləşməsi prosesində subyektiv amilin rolunu da azalda bilmərik» (2, s.128).

Müəllif bu meyillərin nümunəsi kimi Qərbi Avropa, Amerika və Rusiya xalqlarının birləşməsinə göstərir. Milli həyatın konkret problemlərinin təhlili millətin inkişafının obyektiv meyillərinin nəzərə alınması sayəsində mümkündür. Burada birtərəfli yanaşma və tarixin nəzərə alınmaması arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Milli məsələnin həlli yalnız subyektiv postmodern nəzəriyyə və ya ideologiyanın köməyi ilə mümkün deyildir. Separatizmin hər cür təzahür formalarının zərərli nəticələrini ideoloji cəhətdən açıb göstərməklə yanaşı, bütün xalqların və milli azlıqların ölkə daxilində hüquqi bərabərliyinə nail olmaq lazımdır.

Müasir dövrdə bəzi müəlliflər öz əsərlərində belə bir ideyanı təlqin edirlər ki, ölkə daxilində milli mənsubiyyət məfhumundan imtina olunması və yalnız vətəndaşlıq mənsubiyyətinə üstünlük verilməsi milli zəmində baş verən münaqişələri həll edəcəkdir. Lakin əslində bu ideya ölkənin milli-dövlət dayaqlarını sarsıtmaq işinə xidmət edir. Belə ki, bununla xalqın tarixi fəaliyyətin subyektiv olması kimi qanuni hüququ əlindən alınmış olur.

İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində tarixən güclü dövlət hakimiyyəti formalaşdığı üçün burada ictimai həyatın bütün sferalarını, həmçinin milli münasibətləri maliyyə əsaslarının köməyi ilə idarə etməyə cəhd göstərilir. Göründüyü kimi, bu cür yanaşma inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün məqbul sayıla bilməz. Millət xalqların varlığının maddi və mənəvi forması olduğu üçün millət quruculuğu prosesində hökmən onların rəyi nəzərə alınmalıdır.

Rus alimi A.Q.Zdravomislov millət haqqında relyativist nəzəriyyəsində milli özünüdərk etməni mərkəzi kateqoriya adlandırır. Milli özünüdərk etmə xalqın özünü digərindən fərqli olan sosial birlik forması kimi dərk etməsi deməkdir. Azərbaycanlı özünü ona görə azərbaycanlı hesab edir ki, gürcü, rus, özbək, qazax və s. kimi digər milli-etnik qrupların nümayəndələri ilə daim özünü müqayisə edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan milli nəzəriyyənin yeni elmi paradigmasına ehtiyac hiss edir. Bu isə yalnız dialektik – materialist metodologiyanın müasir

formaları əsasında mümkündür. Etnomilliyə proseslərin nəzəriyyəsi və metodologiyası yalnız bəşəriyyətin informasiya sivilizasiyası dövrünə daxil olduğunu nəzərə almaqla elmi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumi ərazi, dil, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət və psixologiya əsasında inkişaf edən sosial birlik forması – millət sosial strukturun təcrid olunmuş elementi olmayıb, cəmiyyətin sivil təkamülünün obyektiv mövcud olan forması kimi cəmiyyətdə baş verən sosial proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə olub onlarla şərtlənir. Əgər yeni sivilizasiyanın məzmununu ictimai həyatın bütün sisteminin təkrar istehsalında informasiyalar texnologiyasına keçid təşkil edirsə, onda bu prosesin həyata keçməsi onun milli formalarından asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə baş verir. İnformasiya sivilizasiyası industrial cəmiyyətdə formalaşmış olan sosial strukturu sındıraraq mənəvi mədəniyyətin səviyyəsinin yüksəlməsini, elmi biliklərin artımını, cəmiyyətin idarə olunmasında ictimai-siyasi institutların rolunun artmasını və funksiyalarının dəyişməsinə tələb edir, xalqlar və millətlər arasındakı münasibətlərdə inteqrasiya prosesinin miqyasının yüksəlməsini müəyyən edir.

Milli həyatın inkişafının hazırkı mərhələsində bu obyektiv proseslərin nəzərə alınması yalnız ayrı-ayrı lokal hadisələrin sadəcə qeydə alınmasına qətib çıxarır. Bu isə onların əsl səbəblərini aşkara çıxarmağa imkan vermir. Konstruktivizmin əsasında məhz bu cür yanaşmanın əsaslandırılması dayanır. İnformasiya sivilizasiyası obyektiv olaraq cəmiyyəti milli varlığın çərçivəsindən kənara çıxarır. Lakin bu heç də millətlərin və milli həyatın məzmununu təşkil edən nə varsa, hamısının yox olması demək deyildir. Müasir şəraitdə hər bir millət öz əlamətlirinin məzmunu və səviyyəsi üçün yeni keyfiyyət səciyyəsi əldə edir.

Hazırkı dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində özünün təcili həllini tələb edən çoxlu sayda milli problemlər mövcuddur. Həmin problemlərin həlli milli özünüdərkətmənin tədqiqat vasitəsi ilə deyil, ölkədə və regionda real şəraitin təhlili əsasında mümkündür. Bununla bağlı olaraq elmi şəkildə əsaslandırılmış milli-dövlət siyasəti hazırlanmalıdır. Həm də bu siyasət uzun bir dövr üçün nəzərdə tutulmalıdır. Müasir şəraitdə milli siyasətin əsas prinsipləri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

1. Etnomilliyə xüsusiyyətlərindən və sayından asılı olmayaraq bütün xalqların hüquq bərabərliyi;
2. Bu xalqların arasında demokratizmin mövcudluğu, vahid dövlətin saxlanması şərti ilə öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun təmin olunması;
3. İqtisadi mənafehlərin siyasi mənafehlərdən üstün tutulması;
4. Bütün etnososial birliklərə müvafiq sosial müdafiə şərti ilə bazar münasibətlərinə daxil olmaq üçün bərabər şərait yaradılması;
5. Hərtərəfli əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım, bazar münasibətləri şəraitində onların yeni formalarının tapılması;
6. Xalqların ənənələrindən və milli mədəniyyət formalarından onların mənəvi və iqtisadi potensialının inkişafı üçün istifadə olunması;

7. Millətçilik, şovinizm və milli ekstremizm təzahürlərinin qanunla təqib olunması.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli dövlət siyasəti müəyyən olunarkən onun həlli mexanizminin yaradılması zərurətini də nəzərə almaq lazımdır. Dünyanın istənilən ölkəsində milli məsələnin həllinin ilkin şərti bundan ibarətdir ki, sosial-siyasi mühit istər azsaylı, istərsə də çoxsaylı xalqlara öz gələcəklərinə inamla baxmalarına imkan versin.

Hər bir xalqın tarixi mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərlə zəngindir. Məhz buna görə də hər bir xalqın xarakteri də mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bu xarakter uzun əsrlər ərzində coğrafi, sosial-siyasi, iqlim və s. amillərin təsiri altında formalaşır. Milli xarakterin səbəbiyyət amillərinin bütün məcmusunu iki əsas qrupa bölmək mümkündür: təbii-bioloji və sosial-mədəni. Birinci qrup amillər onu göstərir ki, müxtəlif irqlərə mənsub olan insanlar müxtəlif normalar, reaksiya və temperament nümayiş etdirirlər. Cəmiyyət tipi özündə qəbul olunmuş sərvətlər sistemi ilə müəyyən olunur. Məhz buna görə də milli xarakterin əsasını sosial sərvətlər təşkil edir. Başqa sözlə, cəmiyyətin milli xarakter tərəfindən yaradılmış sərvətlər sistemi əsasında fəaliyyətin və ünsiyyətin mühüm üsullarının məcmusu kimi çıxış edir (3, s.9). Mənəvi sərvətlərin sabitliyi cəmiyyətin və millətin də sabitliyi ilə müşayiət olunur. Mədəniyyət cəmiyyəti dağılmaqdan qoruyan instrument, əlaqə sistemidir. Buna görə də milli siyasətdə mədəni muxtariyyət ideyasını ön plana çəkmək lazımdır. Mədəni muxtariyyət ideyası millətin öz mədəni tələbatlarını ödəməkdə müstəqil olmalarını nəzərdə tutur. Milli azlıqların suverenliyi məhz burada özünü büruzə verir.

Deməli, milli özünüdərkətmə mədəniyyətlə müəyyən olunur və milli xarakter səviyyəsində təzahür edir. Milli xarakter - müəyyən milləti başqalarından fərqləndirən düşüncə və davranış normalarının məcmusundan ibarətdir. Lakin bu normalar millətin bütün nümayəndələrinə eyni dərəcədə şamil oluna bilmədiyi üçün «milli xarakter» anlayışının «xarakterin milli xüsusiyyətləri» anlayışı ilə əvəz olunması daha düzgün olardı (4, s.24).

Şəxsiyyətin xarakteri onun sosial vəziyyəti ilə müəyyən olduğu kimi, onun xarakterinin milli xüsusiyyətləri də yaşadığı milli mühitlə müəyyən olunur.

Şəxsiyyətin özünüdərkətməsində ən mühüm cəhət cəmiyyətin ona qarşı irəli sürdüyü tələbləri dərk etməsi, öz ictimai borcunu başa düşməsi, kollektiv, millət və Vətən qarşısında məsuliyyət daşımağı bacarmasıdır.

Özünüdərkətmənin əsasında kollektiv fəaliyyət formaları dayanır. Burada insan idrakının ardıcıl olaraq zənginləşməsi prosesi baş verir. İnsan özünü əvvəlcə sürünün, daha sonra isə qəbilənin, tayfanın, xalqın və millətin üzvü kimi dərk edir.

İnsanın cəmiyyətlə, digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəb sistemi özünüdərkətməni tarixi zərurətə çevirir. Özünüdərkətmədə əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi sosial həyat sferalarının inkişafı ilə bağlıdır. Millətin

maddi, siyasi, mənəvi, etnik həyatında baş verən dəyişikliklər öz əksini onun şüurunda tapır. Milli özünüdərətmədə millətin mənəvi sərvətlər yönününün bütün spektri, milli hissələrin dinamikası təcəssüm olunur.

Millətin uzunmüddətli mənafeələrinin ideya-nəzəri və ictimai-psixoloji təcəssümü olan milli özünüdərətmənin dəyişilməz funksiyası sosial-etnik birləşmənin xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqdır.

Milli özünüdərətmənin strukturu özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- öz etniki mənsubiyyətini dərk etmə və başqa etnoslara münasibət;
- milli sərvətlərə, dilə, mədəniyyətə, əraziyə mənsubiyyət;
- milli müstəqillik və suverenlik uğrunda mübarizənin zəruri olduğunu dərk etmək;
- milli dövlətin, yaxud milli-ərazi vahidinin yaradılması uğrunda mübarizə, milli mənafeələrin dərk olunması.

Milli özünüdərətmənin inkişafı düzxətli deyil, daha çox dalğavari, sinusoidal xarakter daşıyır. Onun yüksəlməsi və yaxud aşağı düşməsi xeyli dərəcədə milli-etnik qrupun formatı ilə müəyyən olunur. Məlumdur ki, milli birlik forması nə qədər kiçik olursa, onda milli özünüdərətmə problemləri daha kəskin şəkildə yaşanır. Həmçinin əksinə, milli birlik forması böyük olduqda onun nümayəndələri özlərini daha inamlı hiss edir, xırda problemlərə xüsusi əhəmiyyət vermirlər. Adətən böyük millət nümayəndələri daim milli özünütəsdiqə ehtiyac hiss etmirlər. Çünki bununla bağlı olan problemlər artıq çoxdan dövlət-siyasi baza üzərində həll olunmuşdur. Məhz buna görə də onların şüuru üçün fəvqəlmilli və beynəlmilləl problemlərin geniş dairəsi ilə maraqlanmaq daha səciyyəvidir.

Milli özünüdərətmənin inkişafı siyasi planda ikili rola malikdir. Bir tərəfdən bu, əlbəttə, mütərəqqi proses olub milli-etnik birləşmənin inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsinə doğru aparır. Lakin bu cür pozitiv inkişaf yalnız bir şərtlə mümkündür ki, milli özünüdərətmə mütləqləşdirilməsin və qeyri-adi sərvətə çevrilməsin, habelə şüurun inkişafı milli-etnik eyniyyətin dərk olunması ilə məhdudlaşdırılmasın. Əks halda, milli özünüdərətmənin inkişafı onun özünə qarşı çevrilərək milli və yaxud irqi ideya-siyasi baxışlar şəklinə düşə bilər.

Ötən yüzilliyin 80-ci illərində keçmiş Sovet respublikalarında milli özünüdərətmə meyilləri gücləndikcə irəli sürülən tələblər də kəskinləşdi. Milli dillərin dirçəlişi, ana dilində təhsil almaq, milli mətbuatın inkişaf etdirilməsi və s. bu kimi tələblər çox tezliklə açıq şəkildə siyasi müstəqillik və dövlət suverenliyi tələbləri ilə əvəzləndi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. В.Зомбарт. Социализм и социальные движения XIX столетия. Санкт-Петербург, 1902.
2. Актуальные проблемы национальных отношений. М., 1988.
3. Основы межкультурной коммуникации. М., 2002.
4. Р.Мехтиев. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995.

РЕЗЮМЕ

Хосров Оруджев

Менталитет, самосознание и национальное сознание

В статье подвергаются тщательному анализу глубокие изменения, произошедшие в сфере национально-этнических отношений в современном мире. Отмечается что, этот процесс отражает усиления интегративных тенденций с одной стороны и возникновение этнических конфликтов с другой.

Доказывается необходимость создания научной парадигмы национальной теории.

Подчеркивается роль и значение научно обоснованной национально-государственной политики.

В статье также анализируются важнейшие принципы национальной политики.

На основе исследования различных аспектов самосознания личности определяются его структурные элементы. При этом главное внимание акцентируется на раскрытии сути таких понятий как менталитет, национальное сознание и т. п.

SUMMARY

Xosrov Orujov

Mentality, self-cognition and national cognition

The principal changes occurred in the ethno-national sphere are worked out in the present article. It is noted that this process is characterized in enhancement of integrative tendencies in one hand and in appearance of some national conflicts in other hand.

The necessity of scientific paradigm creation of national theory is improved.

The role and meaning of scientific-national policy of the government is pointed out.

The important principle of national policy is also analyzed in the article. On the bases of researches of different aspects of personality self-cognition, its structural elements are determined. Therefore the main attention is accented on revealing of essence of such meaning as mentality, national cognition etc.